

Crearea codurilor de etică.

Experiența Comisiei 2 a Consiliului Național de Etică a Cercetării Științifice, Dezvoltării Tehnologice și Inovării

Mircea Leabu

Departamentul de Medicină Celulară și Moleculară, Universitatea de Medicină și Farmacie „Carol Davila”, București

Departamentul de Biologie Celulară și Moleculară, Institutul Național de Patologie „Victor Babeș”, București

Comisia 2, Științe legate de lumea viului, Consiliul Național de Etică a Cercetării Științifice, Dezvoltării Tehnologice și Inovării, Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică

Rezumat

În țările cu tradiție democratică, preocuparea pentru etica cercetării științifice a intrat în reflex. La noi, grija pentru însușirea comportamentului etic în activitatea de cercetare științifică este, deocamdată, abia la nivel formal-declarativ. Aceasta în ciuda faptului că a fost impusă, printr-o legislație confuză și insuficientă și prin acte normative incoerente, crearea de comitete și comisii instituționale de etică. Prezenta intervenție își propune să împărtășească din experiența referitoare la conceperea și redactarea unei prime forme a „Codului de Etică a Cercetării în Științele legate de lumea viului”, experiență a unei asemenea comisii de etică, e drept a unui organism național. Comisia a beneficiat de prezența câtorva membri care chiar au luat în serios munca pentru care ea a fost creată și la care ei s-au angajat. Prima formă a codului așteptă, de mai bine de o jumătate de an, aprobarea forurilor decizionale abilitate, pentru a intra în uzul beneficiarilor. În cadrul aspectelor aduse în discuție se va face referire la: (i) ce a însemnat autoinstruirea membrilor comisiei pentru desfășurarea unei activități cât mai competente, (ii) ce a însemnat interacțiunea cu viitorii beneficiari ai codului, (iii) ce a însemnat colaborarea cu stăpânii conceptelor teoriei etice și (iv) cum s-a născut prima formă a codului etic din domeniul de interes al comisiei.

În concluzie, se va încerca prezentarea modului în care o nevoie, impusă de eforturile românești de a acomoda exigențele civilizației, în acest caz fiind vorba de domeniul cercetării științifice bio-medicale, a făcut un pas timid de la idee la faptă, adică de la formă la fond.

Justificare

Când organizatorii Conferinței de etică aplicată, București 2009, m-au solicitat să împărtășesc din experiența Comisiei 2, Științe legate de lumea viului a Consiliului Național de Etică a Cercetării Științifice, Dezvoltării Tehnologice și Inovării, din cadrul Autorității Naționale pentru Cercetare Științifică, experiență legată de conceperea și redactarea primei forme a Codului etic al cercetării în științele legate de lumea viului, m-am simțit ca un jucător aflat în poziție afară din joc. „Cu ce aş putea eu să contribui la o conferință organizată de eticienii de profesie?” m-am întrebat în sinea mea, uimit de ipostază. A fost pentru prima dată când m-am îndoit de justetea deciziei luate atunci când am fost anunțat că fac parte din comisie, decizia de a accepta. Că membrii comisiei au mai considerat atunci că eu ar trebui să fiu și președinte, treacă-meargă, dar să ajung să trebuiască să împărtășesc experiența, bună-rea, unor specialiști în etică nu am putut anticipa. Apoi, reacția de primul moment față de solicitare a trecut și am simțit invitația ca o provocare. Am acceptat. Rămâne de văzut dacă „vorbirea” mea va fi sau nu utilă.

Experiența unui început (neașteptat) de drum

Încep reluând ideea provocării și filosofia acceptării ei. Am avut același sentiment că destinul mă provoacă atunci când am fost înștiințat de calitatea de membru și convocat la prima întâlnire a Consiliului din structura căruia face parte comisia amintită. M-am dus din curiozitate, ca să îmi fac o idee despre ce ar putea fi vorba, fără convingerea că voi accepta să mă înham la o nouă responsabilitate. Când am văzut că este vorba de conceperea și redactarea unui cod de etică al

activității care reprezintă chintesența preocupărilor mele profesionale, cod pe care oricum va trebui să mi-l însușesc, mi-am zis: nu este mai simplu să mi-l însușesc participând la crearea sa? Așa că, am acceptat provocarea! Dar, prin structura comportamentului meu, a urmat respectarea proverbului: „Dacă intri în horă joacă până la capăt, chiar de ar fi să-ți dai duhul!”

Ce a urmat? Ne-am pus pe treabă. Numai două persoane din comisie aveau expertiză în domeniul eticii profesionale: Mihai Decun și Nicolae Constantin, ambii profesori din domeniul medicinei veterinare. Tot a fost bine, deoarece dumnealor au impus o anumită conduită.

Am stabilit să ne întâlnim periodic, în ultima vineri a fiecărei luni, pentru a discuta progresele activității fiecăruia, de fapt ale fiecărui grup de lucru. Vorbesc de grupuri de lucru deoarece am stabilit, de comun acord, preocupări pe direcții specifice cercetării științifice în științele legate de lumea viului. Componentele grupurilor au mai fost modificate pe parcurs, deoarece componența comisiei a cunoscut transformări. Cei doi membri amintiți mai sus s-au ocupat de partea din cod vizând cercetările pe animale de laborator. Alte două persoane (Doina Dimulescu, Ioan Bocșan) s-au ocupat, fără a duce la bun sfârșit îndatoririle, de aspectele etice ale cercetării ce implică subiecți umani. Pentru partea privind etica cercetării cu, sau pe organisme modificate genetic a trebuit să se ocupe Doru Pamfil și Aurel Ardelean. Ioana Ispas și autorul acestei povestiri s-au ocupat de partea generală a codului, vizând principiile etice specifice activității căreia îi este menit documentul și punerea în acord cu legislația națională și normativele internaționale.

În primul an persoanele din ANCS care erau la curent cu activitatea noastră și cu întâlnirile lunare au rămas surprinse că noi chiar ne-am luat angajamentele în serios. Cu atât mai mult cu cât nici o altă comisie a consiliului (există încă două în componență) nu se mai întrunea. Mai mult, când primul președinte al Consiliului și-a dat demisia, noul președinte, încercând să se familiarizeze cu situația, a constatat că la celelalte comisii membrii nici nu mai știau pe cine au ales președinți și vicepreședinți, deși aceste alegeri au fost făcute în aceeași zi a primei întâlniri a Consiliului în care și Comisia 2 și-a ales oamenii pe funcții. Trăiam un amestec de mândrie și dezamăgire: mândrie că noi ne făceam treaba, dezamăgire că ceilalți doar se mulțumeau cu faptul că s-au ales cu o poziție într-un organism central.

Autoinstruirea

Cum spuneam, doar doi membri aveau expertiză în ceea ce privea activitatea comisiei. Ceilalți ne-am trezit în ipostaza de autodidacți. Cum cercetarea implică experiență de autodidact, nu ne-am speriat. Am început să căutăm coduri de etică a cercetării în domeniul nostru, în lumea largă. Ne-am străduit să acoperim toate zonele reprezentative de pe glob. Am început studiul, compilarea și crearea. Personal m-am inspirat în principal dintr-un Cod canadian [1], din Codul Centrului Medical Academic al Universității din Amsterdam [2] și dintr-un Cod indian [3]. Am constatat că o combinație a unor prevederi din aceste coduri se potrivește realității (citește situației economico-sociale și mentalităților) românești.

Interacțiunea cu viitorii beneficiari ai codului

Concomitent cu eforturile de autoinițiere în principiile, normele și regulile de etică a cercetării în vederea redactării unui manuscris al codului, am considerat utilă interacțiunea cu un număr cât mai mare dintre viitorii beneficiari ai documentului. Am încercat să folosim orice oportunitate pentru asemenea interacțiuni ca să culegem puncte de vedere. Aș aminti aici următoarele acțiuni menite a facilita comunicarea membrilor Comisiei 2 cu cercetătorii din domeniu:

1. Dezbateri cu tema „Consimțământul informat: aspecte etice și legislative”, 25 ianuarie 2008, Institutul „Cantacuzino”, București;
2. Atelier de lucru cu tema „Consimțământul informat”, 1 februarie 2008, ANCS;
3. Dezbateri cu tema „Cercetarea privind celulele stem: aspecte etice și legislative”, 27 februarie 2008, sediul Comisiei Naționale UNESCO România, București;
4. Curs de etică pentru tinerii cercetători „Etica în biotehnologie”, 6 martie 2008, Institutul „Cantacuzino”, București (lectorii au fost din străinătate);

5. Simpozion cu tema „Aspecte de etică în cercetarea și educația biotehnologică”, 6 martie 2008, Institutul „Cantacuzino”, București;
6. Conferință cu titlul „Principiul precauției”, Matthias Kaiser, președinte, Consiliul Național de Etică pentru Cercetare din Norvegia, 7 martie 2008, Universitatea din București;
7. Atelier de lucru cu tema „Etica și integritatea în cercetarea științifică”, 28 martie 2008, Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu”, Cluj-Napoca;
8. Simpozion cu tema „Etica și cercetarea pe animale”, 16 aprilie 2008, Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară a Banatului, Timișoara;
9. Masă-rotundă cu tema „Evaluarea etică a proiectelor de cercetare”, 14 iunie 2008, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca (în cadrul celei de a 26-a Sesiuni Științifice a Societății Române de Biologie Celulară).

Nu pot să nu mărturisesc aici cât de uimit am fost de analiza critică făcută asupra legii nr. 206 din 27 mai 2004, privind buna conduită în cercetarea științifică, dezvoltarea tehnologică și inovare, la atelierul de lucru amintit mai sus la poziția 7. Atunci am realizat imperfecțiunea acestei legi, iar apoi am constatat dezinteresul pentru îmbunătățirea ei când au fost disipate ecurile acțiunii.

Toate aceste interacțiuni, enumerate mai sus, au dovedit că există interes între cercetători pentru etica activității profesionale. Pe de altă parte, opiniile cercetătorilor din domeniile de activitate ce cădeau sub incidența comisiei erau eterogene, așa cum era de așteptat, de altfel. Mai mult, se puteau încadra în categoriile de stadii definite de Valentin Mureșan [4]:

- (i) stadiul imoralității, identificat la unele persoane care considerau că un cod al eticii în activitatea lor va constitui o corvoadă ce va determina frânări în activitate;
- (ii) stadiul reactiv, se vor găsi soluții de rezolvare formală a exigențelor impuse de cod;
- (iii) stadiul conformității, dacă nu vom avea încotro va trebui să ne conformăm;
- (iv) stadiul integrității, este necesară introducerea unor asemenea reguli care să contribuie la adoptarea unei mentalități adecvate, acceptată internațional în cercetarea bio-medicală;
- (v) stadiul alinierii totale, implicând intrarea în reflex a atitudinii etice în activitatea de cercetare.

Nu este de neglijat faptul că, în toate aceste întâlniri, membrii comisiei au anunțat programatic disponibilitatea pentru eforturi în direcția creării unui cod care să fie ușor de însușit și aplicat, tocmai pentru că sunt membri ai aceleiași comunități științifice și nu niște funcționari înregimentați în rezolvarea, fără implicare, a problemei. Contam pe faptul că o asemenea abordare va fi utilă atât creatorilor codului, prin obținerea unor reacții oneste din partea colegilor, cât și beneficiarilor, sau, dacă vreți, utilizatorilor documentului.

Primele rezultate

Cea mai eficientă activitate a fost a colegilor care s-au ocupat cu secțiunea codului referitoare la cercetările pe animale de laborator.

A doua secțiune finalizată printr-o ciornă a fost cea generală, referitoare la principiile etice ale activității de cercetare în științe legate de lumea viului. Această parte generală, încropită așa cum credeau autorii că este mai bine, a fost supusă apoi dezbaterii în întâlnirile cu eticienii de profesie. A fost o idee deosebit de inspirată și utilă a Ioanei Ispas, care a și făcut legătura cu echipa profesorului Valentin Mureșan de la Facultatea de Filosofie a Universității din București.

Redactarea schițelor celorlalte secțiuni a trenat, dovedind că cei responsabili să le creeze au plătit tribut, pot spune de esență balcanică, „încremenirii în proiect”, ca să citez din creația orală a lui Nicolae Manolescu politicianul (dacă nu greșesc în atribuirea paternității). De la cei doi încărcăți de responsabilitate referitoare la cercetarea implicând subiecți umani am primit materiale care reprezentau mai degrabă inventarieri de lacune legislative și normative. Când le-am cerut să transforme totul în niște texte care să dea soluții, care să propună conduite etice cu aplicabilitate practică, colegii „s-au dat la fund”. Cât privește activitatea celor desemnați pentru

conceperea secțiunii referitoare la cercetările cu, sau pe organisme modificate genetic, a fost mult mai simplu: nimic!

Colaborarea cu stăpânii conceptelor teoriei etice

Ceea ce s-a întâmplat, în întâlnirile aproape săptămânale de pe parcursul a cel puțin trei luni cu eticienii de profesie (botezați de mine stăpânii conceptelor), cu documentul părții generale redactat de noi, poate fi asemuit cu aruncarea strugurilor într-un teasc pentru zdrobire și extragere a esențelor. A urmat apoi fermentarea și maturarea cu deciderea unui număr de cinci principii. Acestea sunt (denumite poate într-un mod surprinzător pentru teoreticienii eticii, cu scopul de a sugera aspectul utilitar al lor):

1. Principiul urmării binefacerii;
2. Principiul respectării demnității ființei umane;
3. Principiul respectării integrității profesionale;
4. Principiul protejării ființelor vulnerabile;
5. Principiul corectitudinii și dreptății.

Toate celelalte exigențe de natură etică necesare activității de cercetare în științele legate de lumea viului, exigențe ridicate de noi, novicii, la rang de principii au fost incluse în cod sub formă de reguli și norme morale specifice, subsidiare acestor principii enumerate. Totul a fost distilat, transformându-se într-un material clar, bine structurat.

Nașterea primei forme a codului

Aveam astfel două secțiuni ale codului practic rezolvate. Am început „presiunile” asupra celor care ar fi trebuit să conceapă și să redacteze celelalte două secțiuni, cu precădere asupra colegilor din comisie preocupați de aspectele etice ale cercetărilor cu subiecți umani. Schimbul de mesaje, deoarece se trecuse la munca individuală datorită dificultăților de acoperire a cheltuielilor de deplasare necesare întâlnirilor lunare, a fost lipsit de succes în privința mobilizării responsabililor cu secțiunile neacoperite. După acordarea, celor doi membri ai comisiei însărcinați cu secțiunea cercetărilor cu subiecți umani, a două termene pentru trimiterea unui text utilizabil într-un cod, am procedat la un termen ultimativ cu specificarea că nerespectarea lui mă va obliga să renunț la colaborarea cu ei și să îmi asum singur conceperea și redactarea secțiunii. Asta am și făcut, până la urmă, solicitările imperative negăsindu-și răspuns. Cât privește secțiunea privind etica cercetărilor cu, sau pe organisme modificate genetic, am considerat că reprezintă un domeniu slab reprezentat în acest moment în România, iar prima formă a codului poate fi lipsită de un asemenea capitol. În felul acesta, la 18 decembrie 2008 prima formă a codului era adusă la cunoștința președintelui Consiliului Național de Etică a Cercetării Științifice, Dezvoltării Tehnologice și Inovării, domnul Ion Stănculescu. Cum și dumnealui dorea finalizarea eforturilor, demersurile sale fiind către toate comisiile pe domenii, a procedat imediat la distribuirea Codului către toți membrii Consiliului Național (mizând pe faptul că va fi și un imbold pentru membrii celorlalte comisii în a se achita de datoria de a concepe și redacta codurile pe domeniile proprii). Termenul pentru trimiterea de comentarii și sugestii de îmbunătățire a documentului a fost 15 ianuarie 2009, cu mențiunea că lipsa de reacție până la acea dată va fi considerată un accept tacit. Președintele însuși a citit cu atenție documentul și a făcut câteva observații utile în aspecte legate de conformitatea cu legislația în vigoare. După efectuarea tuturor intervențiilor sugerate de dumnealui (nici un alt membru al Consiliului Național nu a dovedit vreo reacție), în a treia decadă a lunii ianuarie 2009, Codul de Etică a Cercetării în Științele legate de lumea viului era înaintat spre avizare. Avizarea este așteptată și acum când scriu această istorie (mijlocul lunii octombrie 2009).

Învățămintele

Toată preocuparea pentru a mă achita de responsabilitățile asumate ca președinte al Comisiei 2 poate fi sintetizată în câteva învățăminte personale, sau confirmări ale atitudinii mele în viață. Acestea pot fi împărtășite aici; poate vor fi de folos și altora.

În primul rând, este bine să nu te eschivezi în fața provocărilor vieții. Nu am făcut-o nici de această dată (deși primul impuls a fost unul datorat curiozității) și nu regret!

„Etica nicomahică” a lui Aristotel începe astfel [5]:

„Orice artă și orice investigație, ca și orice acțiune și orice decizie, par să tindă spre un anume bine; de aceea, pe bună dreptate s-a afirmat că binele este cel spre care aspiră toate.

Apare însă o deosebire în ceea ce privește scopurile urmărite”...

Aici opresc citatul! În textul aristotelic, este strecurată motivația nevoii unor documente de reglementare etică, deci este nevoie de coduri de etică. Asemenea documente sunt reclamate în societatea actuală mai mult decât în vremea lui Aristotel, poate. Așadar, dacă este nevoie de coduri etice, înseamnă că membrii comisiei, cei care s-au implicat, printre care și eu, au făcut un lucru util, chiar dacă imperfect. Ceva, chiar imperfect fiind, este mai bun decât nimic.

Mai mult decât imperfecțiunea Codului, interpretarea sa poate fi problematică. Aș putea exemplifica prin două versuri din Eminescu: „Ce e rău și ce e bine / Te întrebă și socoate”. Ei bine, dacă cel de-al doilea vers nu poate fi interpretabil, adică nu își poate schimba mesajul (după părerea mea de exeget neexperimentat), rămâne un îndemn, primul poate fi astfel interpretat de un bun actor, încât sensul poate fi semnificativ altul, decât a intenționat poetul. Putem da doar o interpretare interogativă: „Ce, e rău? Și ce, e bine?” ca să vedem că sensul este deosebit de actual pentru societatea românească a începutului de mileniu trei. Este drept că trebuie folosite și niște semne de punctuație neutilizate de autor. Un bun actor își poate, însă, permite, pentru a trece dincolo de scenă!

Dacă interpretarea poate schimba sensul mesajului unui text se pune întrebarea: Cum putem redacta un Cod neinterpretabil? Din interacțiunea cu stăpânii conceptelor teoriei etice am învățat că este deosebit de greu, dar eu, ca un pragmatic, cred că merită efortul.

De un singur lucru nu sunt dumirit. S-a urmărit la înființarea Consiliului Național de Etică a Cercetării Științifice, Dezvoltării Tehnologice și Inovării, respectiv a celor trei comisii pe domenii și o finalitate? Am condus singura comisie care și-a luat în serios treaba. Prima formă a Codului Comisiei 2 așteaptă de mai bine de 8 luni avizarea forurilor decizionale abilitate, sau solicitarea amendării ei. Din nou încremenirea în proiect? În utopia mea, sunt împăcat: mi-am făcut datoria. Atâta timp cât Codul în „Capitolul al VI-lea. Prevederi finale”, precizează:

„Prezentul cod este o construcție care necesită o permanentă revizuire și/sau completare pentru punerea în acord cu noutățile care apar în domeniul cercetării științifice legate de lumea viului. Revizuirile sau completările se vor efectua ori de câte ori membrii comisiei vor considera necesar, sau se vor primi, din partea membrilor comunității științifice, propuneri sau sesizări de apariție a unor neconformități. Periodicitatea maximă cu care se fac revizuirile sau completările este de patru ani, fiecare nou numită comisie având obligația să procedeze la analizarea și îmbunătățirea codului.”,

imperfecțiunile sunt asumate.

Mai sus, la secțiunea intitulată autoinstruire, vorbeam de preocuparea membrilor comisiei cel mai puțin experimentați în problemele eticii aplicate, de a se comporta cu profesionalism în rezolvarea sarcinilor legate de conceperea și redactarea codului. Se poate deduce, din experiența mea de muncă în comisie, că prima condiție în a atinge profesionalismul este pasiunea. S-au găsit câțiva pasionați în Comisia 2. Pasiunea este însă legată de a-ți plăcea ce faci. Nu întotdeauna, totuși, poți intui bucuria de a face ceva, înainte de a fi nevoit să și acționezi. A intra în acțiune împotriva unei prime reacții de reținere, ține de ceea ce aminteam la începutul acestei secțiuni: acceptarea provocării. Apoi, ține de moralitatea individuală de a-ți propune profesionalismul. Francezii spun „vouloir c'est pouvoir”. Se prea poate ca ceea ce recomandă acest proverb să fie necesar, dar mă întreb de este și suficient. Dacă adăugam și proverbul englezesc „knowledge is power”, adaptat după Francis Bacon cu al său „For also knowledge itself is power”, din eseuri [6], echivalentul maximei latine „scientia potentia est”, am putea ajunge la o afirmație cu caracter necesar și suficient: „Dacă vrei și știi cum, poți!”. Așadar: am vrut, ne-am instruit pentru a vedea ce au făcut alții, am analizat totul în raport cu realitatea românească legată de domeniu și scop, am căutat să avem și un aport creator prin colaborarea

dintre specialiștii domeniului și eticienii de profesie și am elaborat o primă formă a codului. Toate acestea nu se puteau realiza coerent fără colaborare interdisciplinară. Membrii comisiei, cunoscători ai domeniului legat de cercetările în științele legate de lumea viului, nu puteau dovedi profesionalism în aspecte vizând etica profesiunii, fără contribuția eticienilor de profesie, după cum numai eticienii de profesie nu puteau aplica într-un mod profesional etica în domeniul de interes al Comisiei 2.

Ai reușit, continuă; n-ai reușit continuă!

Cât ne-a trebuit, ca să facem pasul modest pentru trecerea de la idee la faptă, adică de la formă la fond? Prima întrunire a Consiliului Național de Etică a Cercetării Științifice, Dezvoltării Tehnologice și Inovării a avut loc în 20 martie 2007, când au fost aleși titularii funcțiilor în comisii. După aproape doi ani se năștea prima formă a Codului Comisiei 2. Câtă vreme (s-ar putea exclama) pentru nașterea unui prunc merit să ne supraviețuiască nouă și generațiilor de cercetători care ne vor urma, dar merit și să se perfecționeze continuu! Este firesc, pruncul are soarta cunoașterii: continua dezvoltare, continua adâncire.

Aș putea spune, într-o eliberare de tensiune, că noi am făcut ce a fost mai ușor. Spun că a fost ușor pentru că, deși a fost o muncă de pionierat, golul nu a fost umplut, codul nu a fost creat din neant, ci din ceea ce exista pe alte meleaguri. Domeniul cercetării bio-medicale este însă plin de neprevăzut. Urmărește să descopere și să stăpânească secretele vieții. Să însemne asta atingerea demiurgicului? Stăpânim și reușim să reparăm orice mașinărie (automobil, instalație industrială, sistem computerizat, etc.) deoarece este creată de noi. Viața nu este creată de noi, așa că ne este foarte dificil să o readucem în limitele normalului, după ce o ia razna. Vom putea să descoperim secretele vieții, adică să devenim proprii noștri demiurgi? Nu știu, dar spun iarăși pragmatic: merită efortul de a încerca! Va fi o strădanie care, chiar prin neajungerea la reușită, trebuie că ne va răsplăti. Cu condiția să rămânem morali! A rămâne morali nu este, însă, chiar așa de simplu. De ce? Ei bine, medicina actuală luptă împotriva selecției naturale. Prin medicație poate ține în viață pacienți care, altfel, ar fi fost condamnați biologic. Este uman! Dar, este moral? Constantin Noica afirma [7]: „*Dacă faci pentru individ, moare specia.*” Adică, tradus în termeni biologici, dacă faci pentru individ, omori specia. Înclin să îi dau dreptate; și nu numai din punct de vedere filosofic. Este moral să contribui la distrugerea unei specii? Nu îmi propun aici nici să dau sentințe, adică răspunsuri unor asemenea dileme, nici să deschid o cutie a Pandorei. Putem însă medita asupra unor asemenea aspecte. Singurul lucru pe care îl urmăresc, invocând asemenea provocări, este acela de a crea, celor interesați, convingerea că ceea ce urmează nu este deloc simplu. Va trebui ca etica să vegheze la a se face ceva pentru individ fără afectarea speciei. Nu știu dacă prima formă a codului este o reușită. Știu însă că munca trebuie continuată!

Referințe

1. Canadian Institutes of Health Research, Natural Sciences and Engineering Research Council of Canada, Social Sciences and Humanities Research Council of Canada. ***Tri-Council Policy Statement: Ethical Conduct for Research Involving Humans***. August 1998 (with 2000, 2002, 2005 amendments).
2. ***Independence in Scientific Research. Research Code AMC***. Editor M.E.A. Stouthard. Ediția a II-a, septembrie 2004.
3. ***Ethical Guidelines for Biomedical Research on Human Subjects***. Indian Council of Medical Research, New Delhi, 2000.
4. Mureșan V. ***Situația managementului etic în România***. Adresă site: <http://www.ccea.ro/index.php/etica-aplicata-in-romania/noutati/24-situaia-managementului-etic-in-romania>
5. Aristotel. ***Etica nicomahică***. Colecția „Clasicii filosofiei universale”, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988. (Traducere, studiu introductiv, comentarii și index de Stella Petecel).
6. Sir Francis Bacon. ***Religious Meditations, Of Heresies. (Meditationes Sacrae)*** 1597.

7. Constantin Noica. *Mathesis sau bucuriile simple*. Humanitas, 1992.